Semiotics of Salman Harati's Poems Based on Juri Lotman's Semiotic Sphere

Firooz Fazeli[1], **Mojtaba Mohammadnia Kapurchal**[2]

Type of article: Original research

Received: 27 September 2024, Accepted: 22 November 2024

Doi: 10.22034/rrl.2025.726558

Abstract

Semiotics is one of the sciences that can be used to understand the meaning of cultural symbols and allusions in poets' poems. The concept of symbolic space is the most important and valuable concept that Juri Lutman, one of the original scientists of the 20th century, a researcher of Russian literature, and a semiotician, has addressed. In a symbolic sphere, attention is paid to one's culture and another's, or to culture and non-culture; cultural semiotics is the starting point for the correct interpretation of a literary text. The importance of cultural signs lies in expressing mental content and conveying it correctly to the audience. In this process, elements of culture take center stage, while others are marginalized. Among the poets of Iran's sustainability literature, Salman Harati, the nature poet, is a prominent figure. He has tried to teach sustainable literature to students by using cultural signs. The cultural symbols influenced by nature in Harati's works, while preserving and elevating indigenous culture, push out the symbols of foreign culture from the indigenous environment, and, by engineering the minds of the children who are his poems' audience, he tries to spread sustainable literature among them. With a descriptive-analytical approach and quantitative methods, this research first uses library sources to examine the role of cultural semiotics in sustainable literary works in the engineering of children's minds, focusing on Salman Harati's poems. Then it examines Harati's method of mind engineering. The children who are the audience of his poems, the impact it has had on their unconscious mind, the investigation, and the result of this impact show the association of words in sustainable literature. Examining the cultural signs of Harati's poems from the perspective of symbolization, texture and symbolic sphere theory of Juri Lutman, shows that Harati uses two characteristics of naturalism and teaching job and close relationship with students, with dynamic cultural signs that have the power to influence Children's minds have been able to reduce the psychological damage caused by war on children's minds and subconscious minds. By erasing

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: drfiroozfazeli@guilan.ac.ir 0000-0003-4801-4180
2. PhD student at the University of Guilan, Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Iran, Rasht, Iran (Corresponding author).
Email: mohammadniam14@gmail.com 0009-0002-8731-0089

bad memories and replacing them with stylized words, sustainable literature provides mental health and mind engineering for its audience. Also, the cultural signs in Salman Harati's poems, according to Juri Lutman's theory of the symbolic sphere, have been influential in the poetry and thought of sustainable literature during the war years.

Keywords: Salman Harati, Symbolic sphere, Cultural symbols, Resistance literature

نشانه‌شناسی اشعار سلمان هراتی بر اساس سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان

فیروز فاضلی[۱]، مجتبی محمدنیا کپورچال[۲]

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۶، پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۲
DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

چکیده

نشانه‌شناسی یکی از دانش‌هایی است که با استفاده از آن می‌توان معنای نمادهای فرهنگی و دلالت‌پردازی در اشعار شاعران را شناخت. مفهوم فضای نشانه‌ای یا سپهرنشانه‌ای مهم‌ترین و سودمندترین مفهومی است که یوری لوتمان، یکی از دانشمندان اصیل سدهٔ بیستم میلادی، محقق ادبیات روس و نشانه‌شناس به آن پرداخته است. در سپهر نشانه‌ای به فرهنگ خود و دیگری یا فرهنگ و نافرهنگ توجه می‌شود؛ نشانه‌شناسی فرهنگی نقطه آغاز تفسیر درست از یک متن ادبی است. اهمیت نقش نشانه‌های فرهنگی، در بیان محتوای ذهنی و انتقال درست آن به مخاطب است. در این فرایند، عناصری از فرهنگ، مرکزیت و محوریت پیدا می‌کند و عناصری دیگر به حاشیه رانده می‌شود. در میان شاعران ادبیات پایداری ایران، سلمان هراتی، شاعر طبیعت سرای خوش قریحه، چهره‌ای شاخص است. وی با استفاده از نشانه‌های فرهنگی، در آموزش ادبیات پایداری به دانش آموزان کوشیده است. نشانه‌های فرهنگی متأثر از طبیعت در آثار هراتی، ضمن حفظ و اعتلای فرهنگ خودی، نمادهای فرهنگ بیگانه را از فضای فرهنگ خودی می‌راند و با مهندسی ذهن کودکان مخاطب اشعارش، در گسترش ادبیات پایداری در میان کودکان، می‌کوشد. این پژوهش با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی و ارائه آمار کمی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، ابتدا نقش نشانه‌شناسی فرهنگی واژگان ادبیات پایداری را در مهندسی ذهن کودکان با توجه به اشعار سلمان هراتی بررسی می‌کند و در ادامه شگرد هراتی را در مهندسی ذهن کودکان مخاطب اشعارش و تأثیری که بر ذهن ناخودآگاه آنان داشته، بررسی و نتیجه این تأثیر را با توجه به تداعی واژگان ادبیات پایداری، می‌نمایاند. بررسی نشانه‌های فرهنگی اشعار هراتی از منظر نمادپردازی، بافت و نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، نشان می‌دهد

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
Email: drfiroozfazeli@guilan.ac.ir 0000-0003-4801-4180
۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه گیلان، رشت، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: mohammadniam14@gmail.com 0009-0002-8731-0089

هراتی با استفاده از دو ویژگی طبیعت‌گرایی و شغل معلمی و ارتباط نزدیک با دانش آموزان، با نشانه‌های فرهنگی پویا و دارای قدرت نفوذ در ذهن کودکان، توانسته از آسیب‌های روانی ناشی از جنگ بر ذهن و ضمیر ناخودآگاه کودکان بکاهد و با زدودن خاطرات بد و جایگزینی آنان با واژگان تلطیف شده ادبیات پایداری، سلامت روانی و مهندسی ذهن مخاطبینش را فراهم نماید؛ همچنین نشانه‌های فرهنگی موجود در اشعار سلمان هراتی طبق نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، ضمن زایایی، در شعر و اندیشه ادبیات پایداری در خلال سال‌های جنگ، تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: سلمان هراتی، سپهر نشانه‌ای، نشانه‌های فرهنگی، ادبیات پایداری

مقدمه و بیان مسئله

فرهنگ به عنوان نظام پیچیده و پویای اجتماعی است که در روند تکامل وجود اجتماعی انسان برای انطباق و سازگاری هرچه بهتر و بیشتر با محیط طبیعی و اجتماعی و ادامه زندگی به صورت هرچه متعالی‌تر از سوی انسان در جامعه، پدیدار می‌شود. بررسی جنبه‌ها و ابعاد مختلف فرهنگ در قالب نشانه‌شناسی فرهنگ، نمود ویژه‌ای به آثار ادبی داده است. نشانه‌شناسی فرهنگی نقطه آغاز تفسیر درست از یک متن ادبی است. اهمیت نقش نشانه‌های فرهنگی، در بیان محتوای ذهنی و انتقال درست آن به مخاطب است. علم نشانه‌شناسی فرهنگی، فرایندهای فرهنگی را به عنوان فرایندهای ارتباطی بررسی می‌کند. «نشانه‌شناسی فرهنگی به فرهنگ‌ها به مثابه رمزگان‌های نشانه‌ای می‌نگرد و به دنبال میزان مشارکت، مزایا و معایب آنهاست» (درزی، پاکتچی، ۱۳۹۳: ۶).

در بررسی نشانه‌های فرهنگی، سپهر نشانه‌ای، مفهومی کاربردی است. در این فضای نشانه شناختی، فرایند نشانگی شامل کنش و تفسیر نشانه‌ها دانسته می‌شود. این فضا محل قرار گرفتن فرهنگ و زبان است. مفهوم فضای نشانه‌ای یا سپهرنشانه‌ای مهم‌ترین و سودمندترین مفهومی است که یوری میخائیل لوتمان وضع کرد. به عقیده وی، بیرون از این فضا، هیچگونه ارتباطی وجود ندارد. نشانه‌شناسی یکی از دانش‌هایی است که با استفاده از آن می‌توان معناشناسی و دلالت‌پردازی در اشعار شاعران را شناخت. در سپهر نشانه‌ای، به فرهنگ خود و دیگری یا فرهنگ و نافرهنگ توجه می‌شود؛ فضای درونی سپهر نشانه‌ای، محلی برای تولید متن است. در مرکز کهکشان نشانه‌ها، نظم و سامانی وجود دارد که در خارج از آن دیده نمی‌شود. نظم داخلی کهکشان (فرهنگ) در تقابل با بی‌نظمی خارج از آن (نافرهنگ) قرار دارد. «این واقعیت که هر فرهنگی را نخست مرزهایش تعریف می‌کند، فعلیت‌بخشی به تمایزی است میان فضای داخلی یا درونی و فضای خارجی یا بیرونی که متعلق به بیرون ما در برابر آنهاست. درنتیجه، از موضع یک فرهنگ مشخص، فضای بیرونی معمولاً نه فرهنگ تعریف می‌شود» (سِمِنِنکو، ۱۳۹۶: ۶۳).

بررسی آثار ادبی فارسی با رویکرد نشانه‌شناسی، زوایای پنهان مانده و ناگفته‌هایی را از نویسندگان برای مخاطبین آشکار می‌سازد. این پژوهش می‌کوشد تا نشانه‌شناسی فرهنگی را در آثار سلمان هراتی بررسی نماید. مسئلهٔ اصلی این پژوهش، توجه به نقش نشانه‌های فرهنگی در مهندسی بخش ناخودآگاه ذهن کودکان مخاطب اشعار سلمان هراتی است؛ بررسی نحوهٔ کاربرد نشانه‌های فرهنگی برگرفته از طبیعت در اشعار هراتی در شناساندن فرهنگ خودی به کودکان، از جمله اهداف اصلی این پژوهش محسوب می‌شود.

سلمان هراتی (۱۳۶۵-۱۳۳۸)، شاعر پیشگام و صاحب سبک در ادبیات پایداری، با استفاده از نشانه‌های فرهنگی در ادبیات کودک و نوجوان و تلفیق آن با ادبیات پایداری، طرحی نو درافکنده است. هراتی اشعار دلنشینی در ادبیات کودکانه پدید آورد؛ به عنوان مثال، مجموعهٔ شعر «از این ستاره تا آن ستاره». در این مجموعه شعر، واژگان زمخت و خشنی وجود دارد که کودکان دهه شصت ایران روزانه در رسانه یا مدرسه و در کوچه و خیابان می‌شنیدند و چه بسا در حیرتی مبهم فرو می‌رفتند؛ اما نیاز جامعه به کنار آمدن با این واژگان برای تداوم حیات، باعث می‌شد لباسی از حریر نرم بر تن واژه‌های صیقل نیافته پوشانده

DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

شود و در ظاهری رنگین برای اثرگذاری در ذهن کودکان نمایان گردد.

پیشینه پژوهش

با بررسی آثار ادبی موجود درباره اشعار هراتی، اثری که به بررسی نقش نشانه‌های فرهنگی و واژگان ادب پایداری اشعار هراتی در مهندسی ذهن کودکان پرداخته باشد، یافت نشد. با وجود این، به پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد: «نشانه‌شناسی رنگ در شعر دفاع مقدس» (نوشته مطهره عباسیان سال ۱۳۹۵ دانشکده علوم انسانی دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی چابهار) می‌توان اشاره نمود. این اثر، ادبیات پایداری را میراث فرهنگی دهه شصت ایران دانسته که با استفاده از نشانه‌های فرهنگی و رمزها باعث تقویت عناصر هویتی شده است. همچنین مقالهٔ: «نشانه‌شناسی در ادبیات پایداری، کارکرد نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر شکفتن نیلوفر از محمود مشرف آزاد تهرانی (م.آزاد)» (نوشته علیرضا آذرپیک، ۱۳۹۶، فصلنامه کارنامه متون ادبی دوره عراقی، دوره ۱ شماره ۲) اشاره نمود. در این مقاله، نویسنده با استفاده از روش خوانش پس نگر به دنبال کشف ارکان غیردستوری و نشانه‌هایی است که خواننده را به دلالت‌های پنهان واژه‌های ادبیات پایداری در شعر شکفتن نیلوفر، هدایت می‌کند.

محمود صادق‌زاده و طاهره تقوی در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه مضامین پایداری در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی و قیصر امین‌پور»، در فصلنامه علمی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، سال ۱۱، پیاپی ۲۳، سال ۱۳۹۹) مضامین پایداری دو شاعر را با توجه به اشعار مخصوص نوجوانان، با یکدیگر مقایسه نموده به این نتیجه رسیده‌اند که این دو شاعر، در پی عمق بخشیدن به نگاه کودکان و نوجوانان نسبت به مسائل اجتماعی بوده‌اند و به نوعی شعرشان را در خدمت اجتماع قرار داده کوشیده‌اند ارزش‌های والای انسانی و اخلاقی را گسترش دهند.

قاسم مهرآور گیگلو و خانم فاطمه مدرسی در پایان‌نامه‌شان با موضوع «سبک‌شناسی اشعار سلمان هراتی» (پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد ارومیه سال ۱۳۹۱) اشعار هراتی را در حوزه زبانی و اندیشه به نوآوری‌های هراتی اشاره داشته‌اند. درباره نشانه‌شناسی فرهنگی واژگان ادبیات پایداری در اشعار سلمان هراتی، پژوهشی یافت نشد و این مقاله از این حیث، منحصربه‌فرد تلقی می‌گردد.

اهداف پژوهش

هدف از انجام این پژوهش در نمایاندن نقش نشانه‌های کلامی و رمزگان‌های فرهنگی در ایجاد الگوی فرهنگی در یک جامعه است؛ تقویت نسبت میان نظام‌های نشانه‌ای، از خصوصیات منحصربه‌فرد هر فرهنگ محسوب می‌شود؛ با توجه به این ویژگیِ نظام‌های فرهنگی و با استفاده از نشانه‌های فرهنگی، سلمان هراتی ذهن مخاطبین اشعارش را بازمهندسی نموده فرهنگ وطنی را در مواجههٔ با نافرهنگ‌های بیگانه، اعتلاء بخشیده است.

نشانه‌شناسی فرهنگی اشعار سلمان هراتی به عنوان نماینده مهم و تأثیرگذار ادبیات پایداری، جلوه‌های ویژه و نوآورانه شاعر را در بهره‌گیری از نیروی پرورش دهنده فرهنگ خودی در برابر نافرهنگ آشکار می‌سازد. در روزگاری که جامعه ایران درگیر جنگ بود و کودکان روزانه در معرض هجوم فرهنگ بیگانه قرار داشتند، شاعر توانسته با استفاده از نمادهای طبیعت‌گرایانه، نسل نواندیش و آینده ساز کشور را در مسیر درست فرهنگی هدایت نماید. در این پژوهش سعی بر آن است تا شیوه‌های نمادسازی از عناصر طبیعت و پیوند آن با فرهنگ جبهه و مقاومت را بنمایاند و کارکرد شیوه‌های مهندسی افکار توسط هراتی با استفاده از نشانه‌های فرهنگی تبیین شود.

مبانی نظری

در بررسی شعر هراتی، نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان به عنوان چهارچوب نظری پژوهش اساس کار بوده است. مفهوم فضای نشانه‌ای یا سپهرنشانه‌ای مهم‌ترین و سودمندترین مفهومی است که یوری لوتمان، یکی از دانشمندان اصیل سدهٔ بیستم میلادی، محقق ادبیات روس و نشانه‌شناس به آن پرداخته است. در سپهر نشانه‌ای به فرهنگ خود و دیگری یا فرهنگ و نافرهنگ توجه

می‌شود؛ نشانه‌شناسی فرهنگی نقطه آغاز تفسیر درست از یک متن ادبی است. اهمیت نقش نشانه‌های فرهنگی، در بیان محتوای ذهنی و انتقال درست آن به مخاطب است. در این فرایند، عناصری از فرهنگ، مرکزیت و محوریت پیدا می‌کند و عناصری دیگر به حاشیه رانده می‌شود.

این پژوهش نقش نشانه‌های فرهنگی واژگان ادبیات پایداری را در مهندسی ذهن کودکان با توجه به اشعار سلمان هراتی بررسی می‌کند و شگرد خاص و منحصربه‌فرد هراتی را در مهندسی ذهن کودکان مخاطب اشعارش و تأثیری که بر ذهن ناخودآگاه آنان داشته، تحلیل نموده نتیجه این تأثیر را با توجه به تداعی واژگان ادبیات پایداری، می‌نمایاند. نشانه‌های فرهنگی اشعار هراتی از منظر نمادپردازی، بافت و نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، نشان می‌دهد که شعر هراتی ضمن پویایی و زایایی، در اوج‌گیری شعر و اندیشه ادبیات پایداری در خلال سال‌های جنگ، تأثیرگذار بوده است.

سؤالات پژوهش

بررسی شعر و خصوصیات سبک‌شناسی اشعار هراتی و دیدگاه نشانه‌شناسی فرهنگی و سپهر نشانه‌ای لوتمان، سؤالاتی را برای مخاطبین مطرح می‌سازد؛

ـ کارکرد نشانه‌های فرهنگی ادبیات پایداری در ذهن و ضمیر ناخودآگاه مخاطبین اشعار هراتی چیست؟

– شیوه‌های مهندسی ذهن توسط هراتی از چه طریقی بوده است؟

– در مواجهه فرهنگ خودی و فرهنگ بیگانه، برتری با کدام یک است؟

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی و ارائه آمار کمی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، ابتدا نقش نشانه‌شناسی فرهنگی واژگان ادبیات پایداری را در مهندسی ذهن کودکان با توجه به اشعار سلمان هراتی بررسی می‌کند و در ادامه شگرد هراتی را در مهندسی ذهن کودکان دهه شصت و تأثیری که بر ذهن ناخودآگاه کودکان داشته است و نتیجه این تأثیر را با توجه به تداعی واژگان ادبیات پایداری، می‌نمایاند. این روش پژوهش در نشانه‌شناسی فرهنگی می‌تواند ظرفیت جدیدی را در بررسی و تحلیل متون در اختیار محققین قرار دهد.

یافته‌های پژوهش

بررسی نشانه‌های فرهنگی اشعار هراتی از منظر نمادپردازی، بافت و نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، نشان می‌دهد نشانه‌های فرهنگی موجود در اشعار هراتی با پویایی و قدرت نفوذ خود در ذهن کودکان، توانسته از آسیب‌های روانی ناشی از جنگ بر ذهن و ضمیر ناخودآگاه کودکان بکاهد و با زدودن خاطرات بد و جایگزینی آنان با واژگان تلطیف شده ادبیات پایداری، سلامت روانی و مهندسی ذهن کودکان دهه شصت ایران را فراهم نماید؛ همچنین نشانه‌های فرهنگی موجود در اشعار سلمان هراتی طبق نظریه سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، ضمن زایایی در شعر و اندیشه ادبیات پایداری در خلال سال‌های جنگ، در ضمیر ناخودآگاه کودکان تأثیرگذار بوده است.

۱. بحث اصلی

۱. ۱. نشانه‌شناسی فرهنگی بر اساس سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان

یوری لوتمان (۲۸ فوریه ۱۹۲۲ - ۲۸ اکتبر ۱۹۹۳) انسان‌شناس، زبان‌شناس، نشانه‌شناس و فیلسوف بود که در دانشگاه تارتو کار می‌کرد و از اعضای بنیان‌گذار مکتب نشانه‌شناسی تارتو – مسکو بود. وی با دارا بودن بیش از ۸۰۰ عنوان اثر پژوهشی، از مهم‌ترین متفکران حوزهٔ نظریهٔ فرهنگ و روش مطالعهٔ زبان‌های فرهنگی یا بازنمودهای فرهنگی (ادبیات، هنرهای نمایشی، سینما و...) و از پایه‌گذاران مکتب نشانه‌شناسی فرهنگی تارتو ـ مسکو به شمار می‌رود. لوتمان یکی از دانشمندان اصیل سدهٔ بیستم میلادی، محقق ادبیات روس و نشانه‌شناس است. نظریهٔ لوتمان معمولاً در هیئت تحول از ساخت‌گرایی به نشانه‌شناسی فرهنگی توصیف می‌شود. «رویکرد لوتمان به دنبال چگونگی شکل‌گیری معنا و مشخص کردن ارزش و هنجارها در متن است که بنا به شرایطی، مورد حمایت یا سرکوب و جذب یا طرد قرار می‌گیرد. (تابش و شفیعیون،

DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

۱۳۹۹: ۶)

مفهوم فضای نشانه‌ای یا سپهر نشانه‌ای مهم‌ترین و سودمندترین مفهومی است که لوتمان وضع کرد. سپهر نشانه‌ای، مفهوم وسیعی است که همه گستره فرهنگ را در بر می‌گیرد، اما لوتمان آن را فراتر از این هم می‌داند و آن را به نوعی شرط وجود فرهنگ معرفی می‌کند. به عقیده وی، بیرون از سپهر نشانه‌ای، نه ارتباطی وجود دارد و نه زبان. سپهر نشانه‌ای محل سامان یافته برای ادامه حیات فرهنگ و زایش نشانه‌هاست. « سپهر نشانه‌ای، فضای نشانه‌ای است که بیرون از آن نشانگی غیرممکن است. مجموعه صورت‌بندی‌های نشانه‌ای به‌لحاظ عملکرد بر زبان منفرد واحد مقدم‌اند و شرط وجود و هستی آن زبان به شمار می‌آیند». (لوتمان، ۱۳۹۰: ۲۲۱) در نشانه‌شناسی فرهنگی لوتمان، هم ساختارهای کلان فرهنگ مورد توجه است و هم ساختارهای خُرد. علاوه‌بر متن، تصویر نگاره، هنرهای تجسمی و پوسترهای فرهنگی نیز به عنوان رمزگان‌ها در انتقال مفاهیم نقش دارند. نظریات خاص لوتمان در نشانه‌شناسی هم فرهنگ را به مثابه یک کل، طور دیگری به تصویر می‌کشد و هم فهم دیگری از امور خُرد فرهنگی به‌دست می‌دهد. نشانه‌شناسی لوتمان، ایده‌ها و نظریاتی را در اختیار فرد قرار می‌دهد که به او توانایی مطالعه سینما، ادبیات، هنر، متون و فرهنگ را می‌دهد. بررسی نحوهٔ تعامل سپهرهای نشانه‌ای مختلف، فضایی جدید در نشانه‌شناسی فرهنگی به وجود می‌آورد.

در مرکز سپهر نشانه‌ای، فرهنگ تولید می‌شود و در حاشیه آن، آشوب و نافرهنگی و فرهنگ بیگانه، فرهنگ خودی را تهدید می‌کند؛ در عین حال، اگر به حاشیه سپهر نشانه‌ای توجه شود، موجب خلاقیت و نوآوری در فرهنگ خواهد شد و به نوعی فرهنگی جدید متولد می‌گردد؛ زیرا تنش میان مرکز و حاشیه از سویی به ایجاد معنا و فرهنگی جدید می‌انجامد و ممکن است سپهری جدید با مرکزیت جدیدی تولید شود؛ در طی این روند، هسته‌های همگن همدیگر را جذب نموده در حین فرآیند جذب، کهکشان نشانه‌ها وسیع‌تر می‌شود. از سوی دیگر، سیاست و مرزهای ایدئولوژیکی با اعمال نفوذ خود، فرهنگ جدید را همسو با فرهنگ پیشین رشد می‌دهد یا در مواردی باعث مرگ فرهنگ جدید می‌شود. هسته ناهمگنی که نتواند همسو با هسته مرکزی کهکشان نشانه‌ای باشد، طرد می‌شود؛ هرکدام از ترکیب‌ها و رمزگان‌هایی که در اطراف هسته سپهر نشانه‌ای تولید می‌شوند، می‌تواند ما را به ورای معنای سطحی متن هدایت کند؛ «اعضای هر فرهنگ، خود را داخلی (کاسموس) و اعضای دیگر فرهنگ‌ها را بیرونی و غیرخودی (خائوس) در نظر می‌گیرند. در سمت خودی، زندگی منظم و معنادار است؛ بیرون از آن آشوب و بی‌نظمی است که درک آن ناممکن است. همچنین معمولاً خودی بسیار ارزشمند تلقی می‌شود» (دهقان شاد و فخرایی، ۱۴۰۱: ۱۹). با وجود این فرایند، فرهنگ خودی برای بیان هویتی منظم و منطقی، نیازمند وجود فرهنگ دیگری همراه با آشوب و بی‌نظمی است تا نظم منطقی فرهنگ خودی بروز نماید. یوری لوتمان معتقد است: هدف نشانه‌شناسی فرهنگی، مطالعه تعامل، همبستگی یا جدایی و تضاد میان نظام‌های نشانه‌ای است. «از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، مفاهیمی هم چون: خود و دیگری، طرد و جذب، آرامش و آشوب، سپهر فرهنگی از مفاهیم بنیادین نشانه‌شناسی فرهنگی به شمار می‌آیند» (طهماسبی، ۱۳۹۸: ۲۵۵).

۱. ۲. نشانه‌های فرهنگی در شعر هراتی

سلمان هراتی (۱۳۶۵-۱۳۳۸)، شاعر پیشگام و صاحب سبک در شعر انقلابی و ادبیات متعهّد محسوب می‌شود که در دامان طبیعت شمال ایران بالید و عناصر طبیعت بومی زادگاهش را با کارکرد ویژه وارد شعر ساخت. شباهت‌هایی بین شیوه بیان هراتی و شعرای هم دوره وی دیده می‌شود. او چون نیما و سهراب طبیعت‌گراست و مانند بسیاری از شاعران ادبیات مقاومت و جنگ، شعر متعّهد سروده است؛ امّا هنر ماندگار هراتی، پیوند زدن میان طبیعت‌گرایی و ادبیات پایداری است. وی با زبانی توصیفی، صحنه‌های مربوط به جنگ را همچون یک چشم‌انداز زیبای طبیعت شمال می‌نگرد و مناظر طبیعی او را به یاد جبهه می‌اندازد. طبیعت سرزنده و رنگین اشعار هراتی، دنیای کودکانه، پیوند دادن جبهه و مفاهیم مربوط به آن با طبیعت، بیانی نمادین، شیوه‌های نوین تربیتی و مسائلی از این دست، تحلیل مناسبی از نشانه‌های فرهنگی در اختیار مخاطب

قرار می‌دهد تا جایی که اشعار هراتی را در میان بسیاری از معاصرانش برجسته ساخته است؛ درواقع رمز ماندگاری اشعار هراتی موضوعات شعری او و زبردستی وی در بیان اشعار متعهدانه در خدمت آرمان‌های یک جامعه می‌باشد.

با دقت در اشعار هراتی در می‌یابیم که روح تعهد و وفاداری نسبت به انقلاب، دین، میهن و ظلم‌ستیزی در آثارش متبلوّر شده است. از نظر محتوای شعری، هراتی سبکی مخصوص به خود دارد. به‌طور کلی شعر او با بیانی استوار، ادبیات پایداری مردم ایران را در دورهٔ دفاع مقدس به تصویر می‌کشد. وی با بیانی لطیف و واژه‌های رنگین و دلنشین الهام گرفته از طبیعت، شعرش را سروده است. این نمادها و نشانه‌های فرهنگی، در حال رشد مفهومی و زایایی هستند و برای انتقال معنا، شاعر را یاری می‌کنند؛ دیدگاه یوری لوتمان درباره این نشانه‌های فرهنگی، بر دو اصل استوار است: «اول: فرهنگ هرگز دست از معنی‌سازی برنمی‌دارد و اگر غیر از این باشد نمی‌تواند فرهنگ باشد. دوم: اگر تبادل صورت نگیرد فرهنگ و متن هر دو به اضمحلال می‌رود و اساساً دوام هر متنی بسته به تبادل فعال است» (خزعلی و اعرجی، ۱۴۰۰: ۱۶).

پیوند انسان با طبیعت و رنگ، همچنین مفهوم نمادین این عناصر در شعر هراتی، ارزشمندی اشعار وی را بیشتر نمایان می‌سازد. نشانه‌های طبیعی موجود در اشعار هراتی، نمادهایی هستند که به صورت قرارداد میان شاعر و مخاطب وجود دارد و فهم دقیق این اشعار، خصوصاً اگر خاستگاه اجتماعی داشته باشد، مستلزم آشنایی با رموزی خاص است؛ زبان هراتی قصد تأثیرگذاری بر عقاید مخاطبین را دارد. وی با خلاقیت خویش در پی ایجاد گفتمانی ایدئولوژیک است تا گروهی از مخاطبین اشعارش را برای روی آوردن به فرهنگ خودی، ترغیب نماید. «سمبلیسم ایرانی چه بسا خاستگاه اجتماعی دارد، نشانه‌های طبیعی: آب، باران، شب، صبح، کشت‌گاه، درخت و کوه در اشعار نیما و شاملو و دیگران، نشانه‌های اساطیری: کودک، مار، ریباس، بره، مرغ، مرغ غم، مرغ آمین، ققنوس، باد، انجیر و انار در اشعار نیما و اخوان و غیره، نشانه‌های مذهبی و عرفانی: نجات دهنده، سوشیانت، حلاّج و... در شعر فروغ و سایرین، تازه‌های مصرفی: ماشین، الکل، هواپیما، تکنیک و... نشانه‌های اجتماعی و سیاسی چون: زندان، همسایه، پادشاه فتح و غیر آن مجموعاً به امور اجتماعی روی دارند و در غایت، نمادهایی اجتماعی‌اند» (تسلیمی، ۱۳۸۳: ۵۸).

نمادهای نو ترکیبی که هراتی با استفاده از طبیعت جنگل‌های شمالی آفریده، همانند ابزاری در خدمت اندیشه‌های شاعر بودند تا با استفاده از آنها بتواند از مظلومیت وطن و از رزمندگان در جنوب بگوید؛ از خشونت و صحنه‌های دلخراش جنگ بسراید؛ از زمین‌گیری و مادی‌گرایی گران‌فروشان و محتکران سخن بگوید که در دوران جنگ تحمیلی عرصه را بر مردم تنگ کردند و... «با پیروزی انقلاب اسلامی و شروع جنگ تحمیلی، شاعران کودک و نوجوان که از نزدیک شاهد جنگی ویرانگر بودند، علی رغم میل عدّه‌ای که وارد شدن شعر کودک به این حوزه را جایز نمی‌دانستند، درون مایه‌های مربوط به جنگ و پایداری در برابر دشمن بعثی و مضامینی چون: شهادت، پایمردی، وطن دوستی و... را در اشعار کودک و نوجوان به کار گرفتند. قیصر امین‌پور و سلمان هراتی، دو شاعری هستند که در حوزهٔ نوجوان، در کنار اشعاری که برای بزرگسالان می‌سرودند، به مقوله‌ای مهم چون پایداری توجّهی عمیق نشان دادند و اشعارشان جاودانه شد. هر دو شاعر با سرودن مجموعه شعرهایی برای کودکان و نوجوانان، در حیطهٔ ادبیات پایداری تأثیرگذار محسوب می‌شوند» (صادق‌زاده و تقوی، ۱۳۹۹: ۶۵-۴۷).

۲. کارکرد واژگان ادبیات پایداری در اشعار هراتی

یکی از کارکردهای مهم نشانه‌های فرهنگی اشعار هراتی، انتقال مفاهیم ادبیات پایداری با زبانی توصیفی است. «نشانه‌ها با هدف دلالت تولید می‌شوند و شیوه تولید آنها به قابلیت شان برای انتقال محتویات مشخص بستگی دارد» (اکو، ۱۳۹۳: ۶۹). واژگانی که در نشانه‌شناسی فرهنگی اشعار هراتی مد نظر این پژوهش قرار گرفته، دو گونه کارکرد داشته است: گونه نخست: زبان مستقیم در بیان واژگان ادبیات پایداری. در این بخش، هراتی در محدودیت بیان واژگانِ چه بسا زمخت، قرار ندارد چون مخاطبین وی، افراد بزرگسال هستند. گونه دوم: زبانی نمادین و توصیفی در

DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

مواجه شدن با مخاطب خاص؛ کودکانی که در دنیای بازی بزرگان، دچار سردرگمی شده‌اند و واژگان ادب پایداری را با بهت و حیرت می‌نگرند. برای زدودن حیرت این مخاطبین، نشانه‌های فرهنگی با استفاده از طبیعت و تقابل‌های دوگانه از طریق زبان توصیفی ساخته می‌شود تا بتواند بر ذهن مخاطب تأثیر گذارد؛ «گاهی تصویر در رشته‌ای از «جفت‌های دوگانه» به ترسیم در می‌آید. در این گونه از تصاویر، شاعر بین انسان آرمانی خود و پدیده‌های طبیعی رابطه برقرار می‌کند و کنش‌های مشترک آنها را به هم پیوند می‌دهد. یعنی شاعر با نگاه تصویری به هرگوشه‌ای از گوشه‌های جذّاب پدیده‌ها که می‌نگرد، آن را سمبل و یا نشانه‌ای از آرمان‌های خود می‌بیند» (رحمدل، ۱۳۸۹: ۱۲۴-۱۲۳). زبان توصیفی با توجه به طبیعت و نشانه‌های فرهنگی، کارکرد ویژه‌ای دارد و شاعر را در ساختن عقاید مورد پذیرش در فرهنگ خودی و القاء به مخاطب خاص که اغلب از قشر کودکان هستند، یاری می‌رساند.

هراتی، نقش مهمی را به نشانه‌های فرهنگی اشعارش بخشیده است و با این کار توانسته ادبیات پایداری و شعر کودکانه را با یکدیگر آمیخته سازد؛ «هر فرهنگ با شکل‌دهی به برداشت خود از توسعه یا رشد فرهنگی، گونه‌شناسی خاص خود را از فرهنگ می‌سازد. هر فرهنگ از جانب خود سخن می‌گوید، متن‌های خود را تعریف می‌کند، آنها را در ساختاری گسترده‌تر جای داده، به آنها نقش و میدان می‌دهد» (لاروسو، ۱۳۹۸: ۸۴). هم‌نشینی نظام‌مند این نشانه‌ها، شاعر را برای نمایاندن ارزش فرهنگ خودی در مقابل نافرهنگ، یاری رسانده است. «رمزگان‌ها متنوع‌اند، به گونه‌ای ناهمگن در جامعه پراکنده‌اند، جوامع را به گروه‌های اجتماعی متعددی تقسیم می‌کنند و با هم در تعامل‌اند» (سجودی، ۱۳۸۷: ۱۵۳).

آنچه این واژگان برای مخاطبین اشعار هراتی ارائه می‌دهند، در فرهنگ عمومی مردم در قالب ادبیات پایداری است و در نزد کودکانی که شعر هراتی را می‌شنیده‌اند، صداقت و پاکی رزمندگان، شجاعت و دلاوری، شهادت‌طلبی و ایثارگری، نشاط جبهه‌ها، سرافرازی شهداء و فرزندان شهید و تعابیری از این دست را تداعی می‌نماید.

«با من بیا نترس/ من یک جنوبی‌ام/ در فکر خوبی‌ام/

جدول ۱. تقابل واژگانی.

واژگان کودکانه (دانش آموزی)	در برابر	واژگان ادبیات پایداری
کلاس	↔	سنگر
تخته سیاه	↔	قلب سیاه دشمن
گچ	↔	فشنگ
مدرسه	↔	جبهه
معلم	↔	فرمانده/امام
دانش آموز	↔	رزمنده
نمره بیست	↔	شهید
دفتر نقاشی	↔	زمین خط مقدم جبهه

با من به جز حماسه نگو/ از من به جز تفنگ نخواه/ زیرا معلمم/ فرمانده من است/ سنگر، کلاس ماست/ ما با گچ فشنگ/ همواره نوشتیم: / پیروز می‌شویم/ تخته سیاه ما/ قلب سیاه دشمن اسلام است». (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۷۹)

۲. ۱. نقش نشانه‌های فرهنگی شعر هراتی در مهندسی ذهن کودکان

بررسی نشانه‌های فرهنگی شعر هراتی، جنبه‌هایی از فرهنگی خودی و تقابل آن را با نافرهنگ، به تصویر می‌کشد. هراتی ضمن شناساندن فرهنگ خودی به مخاطبین، فرهنگ دیگری را نقد و در برخی مواقع طرد می‌کند. «فرهنگ خودی حتی درون را نیز به قلمروهای خردتر خودی و ناخودی تقسیم می‌کند و غیرخودیِ داخلی را همچون عامل آن نافرهنگ به تصویر می‌کشد». (سجودی، ۱۳۸۸: ۱۴۸) تعدادی از جلوه‌های فرهنگ بیگانه که هراتی در شعر خود طرد می‌کند، در جدول زیر نمایانده می‌شود؛ این نمادهای فرهنگ بیگانه جایی در سپهر نشانه‌ای شاعر ندارد و هراتی مخاطب را از پذیرش آنان برحذر می‌دارد و در تلاش است تا آنچه را در فرهنگ خودی ارزش تلقی می‌شود، به مخاطب القاء نماید.

جدول ۲. نشانه‌های فرهنگی طرد شده.

۱	خرمهره نوبل	۵	کاپیتالیسم- مارکسیسم	۹	فئودال
۲	پاپیون-کراوات	۶	ماهواره	۱۰	نظریه داروین
۳	پیپ	۷	مردان آرشیتکت	۱۱	زیست شناسان رمانتیک
۴	ماری جوآنا	۸	کوکا-پپسی- کوکاکولا	۱۲	مدل‌های مجله بوردا

با توجه به نظریه نشانه‌شناسی فرهنگی یوری لوتمان، اهمیت زبان شعری هراتی خصوصاً در مجموعه شعر «از این ستاره تا آن ستاره» نمایانده می‌شود. اشعار این مجموعه، کوتاه و آهنگین‌اند. هرچند از جبهه و جنگ سخن به میان آمده ولی واژگان، زمخت و سیاه نیستند. جلوه‌های رنگین و تعابیر ساده دارند. شاعر از هر فرصتی برای آشنایی بیشتر کودکان با ادبیات پایداری بهره می‌برد. برای ساختن نمادها و نشانه‌های فرهنگی مورد پذیرش مخاطبین خود، از عناصر طبیعت بهره می‌برد. عرصه شعرهای هراتی، تقابل میان فرهنگ خود و دیگری است. حاصل این تقابل از دیدگاه شاعر، باید برتری فرهنگ خودی باشد؛ «یکی از موضوعات نشانه‌شناسی فرهنگی، تعامل و تقابل با دیگری است. از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، انسان موجودی است که خود را با شرایط اطراف همگن می‌کند و در عین حال می‌کوشد آن را به میل خود تغییر دهد؛ و موضوعاتی هم چون چگونگی مواجه شدن با فرهنگ دیگری، مقابله با دیگری، هراس از خودی که دیگری در نظر گرفته می‌شود و غیره ایجاد می‌گردد» (خزل، طهماسبی، زیرک، ۱۳۹۸: ۷۲).

در تعریف نهاد و گزاره برای دانش آموزان، چنین شعری گفته:

«و نهاد/ بخشی از جمله که درباره آن/ خبری می‌شنویم/ و گزاره خبر است/ مثل این جمله: «شهید/ رود سرخی است که تا/ ابدیت جاری است». (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۷۵)

سبک زندگی بی‌آلایش و بی‌ریای روستایی با ساده زیستی و صفای طبیعتش، هراتی را وادار می‌کند برای دانش آموزان خویش از این فرهنگ صحبت کند و با زبانی ساده، زندگی و صفای روستایی را به زندگی ماشینی شهر ترجیح دهد:

«فصل‌ها در شهر یکسان است/ زندگی در شهر ماشینی است/ بستگی دارد به بنزین/ بستگی دارد به نفت/ زندگی در روستا اما/ بستگی دارد به اسب/ ساده و خوش رنگ/ بستگی دارد به باران/ بستگی دارد به خورشید و درخت/ بستگی دارد به فصل/ بستگی دارد به کار/ روستا، زیباترین نقاشی روی زمین/ بهترین گلدوزی فصل بهار». (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۷۴)

تأکید هراتی بر به کار بردن واژگانی از فرهنگ خودی یعنی ادبیات پایداری است؛ با زبانی قابل درک برای مخاطب شعرهایش که اغلب کودک هستند و با این کار فرهنگ ایثارگری را برای کودکان به تصویر می‌کشد. «موضوع‌های کلیدی یک متن، نشانه‌هایی از آن متن خواهند بود که با واژه‌ها یا دسته واژه‌هایی از پیش موجود و به‌لحاظ نشانه شناسانه دلالت‌گر در گویش اجتماعی، در ارتباطند» (آذرپیک، ۱۳۹۶، ۱۰۶).

در شعر «جای احمد»، واژگان ادبیات پایداری با کودکان مدرسه پیوندی ظریف دارد تا جایی که کودکان خود را در فضای جبهه و در قامت یک رزمنده احساس می‌کنند:

«روی دروازه دبیرستان/ پرچمی دست باد می‌لرزد/ روی پرچم نوشته‌اند درشت: / احمد خوش نشین شهید شده است/ بادها با صدایی از افسوس/ این خبر را به دورها بردند/ آسمان بغض کرده بود آن روز/ آفتاب آن طرف‌تر از جنگل/ خسته بود و دگر نمی‌خندید/ باد آمد میان شاخه نشست/ بر لبش این کلام جاری شد/ جای احمد که می‌رود جبهه؟/ جنگل دست‌ها نمایان شد» (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۷۹).

این اشعار، کودکانه است و دنیایی رنگارنگ و آرامش بخش را به تصویر می‌کشد. تعابیری چنین، توانسته به نسل کودک آن زمان، توجه به جبهه و هدف از جنگ را بیاموزد. هراتی نافرهنگ را در مقابل فرهنگ خودی، دشمن می‌پندارد. دشمنی که باید در مقابلش قوی ایستاد.

در نمونه‌ای دیگر، سیمای شهید را در کلاس درس و زنگ انشاء برای کودکان ترسیم می‌کند:

«ساعت انشاء بود/ و چنین گفت معلم با ما/ بچه‌ها

DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

گوش کنید/ نظر من این است/ شهداء خورشیدند/مرتضی گفت: شهید/چون شقایق سرخ است/دانش آموزی گفت: / چون چراغی است که در خانه ما می‌سوزد/ و کسی دیگر گفت: / آن درختی است که در باغچه‌ها می‌روید/ دیگری گفت: شهید/ داستانی است پر از حادثه و زیبایی/ مصطفی گفت: شهید/ مثل یک نمره بیست/ داخل دفتر قلب من و تو می‌ماند» (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۸۱-۲۸۰)

سرودن شعر برای فرزندان شهداء باعث شده تا سختی دوران جنگ از دنیای کودکانه دانش آموزان سلمان هراتی زدوده شود. انبوه نظام‌های نشانه‌ای به کار رفته در این مجموعه شعری، تأثیر متقابلی میان نویسنده و مخاطب ایجاد می‌کند؛ «به زعم لوتمان، سپهر نشانه‌ای نه‌تنها حاصل جمع نظام‌های نشانه‌ای، بلکه به علاوه شرط لازم وقوع هر نوع عمل ارتباط و وجود هر نوع زبان و متنی است» (سرفراز، ۱۳۹۶: ۷۳).

ابداع نشانه‌های فرهنگی به منظور تأثیرگذاری بر ذهن و ضمیر کودکان مخاطب اشعار هراتی، به مدد عناصر طبیعی محیط زندگی شاعر بوده است. در این شیوه، کارکرد عناصر طبیعت کاملاً در راستای نیت شاعر به منظور تأثیر نهادن بر ذهن مخاطب است. مهندسی ذهن، ابزار و روش‌هایی برای دستیابی به ناخودآگاه ذهن و کنترل و مدیریت موضوعاتی است که در ناخودآگاه ذهن است و فرد به آن دسترسی ندارد در عین حال، تأثیر آن در تمامی شئونات زندگی دیده می‌شود. ناخودآگاه ذهن، با توجه به تصاویری که در دوران کودکی دریافت کرده است از قبیل: احساسات، هیجانات، خاطرات خوب و بد، ذوق عاطفی و... تحت تأثیر مثبت یا منفی قرار می‌گیرد. در مهندسی ذهن، ضمن آشنا شدن با این خاطرات و هیجانات پنهان در ناخودآگاه، سعی بر این است تا موارد مذکور مدیریت شود. مهندسی ذهن، به ۴ مقوله زیر ختم می‌شود:

۱. تخلیه و کنترل ذهن و در صورت لزوم پاکسازی ذهن از اطلاعات آزار دهنده
۲. شناخت طرح‌واره‌ها و تله‌های شخصیتی
۳. شناخت نقاط قوت و ضعف ضمیر ناخودآگاه
۴. مرحله آخر، آنچه تغییرپذیر نیست مورد پذیرش قرار گیرد تا ذهن به آرامش برسد و آنچه قابل تغییر است، تغییر داده شود. در هر دو صورت، هدف، به آرامش رساندن ذهن است.

هراتی برای مهندسی ذهن کودکان مخاطب اشعارش، از نشانه‌های طبیعی بهره گرفته و با ابراز همدلی با مخاطبین اشعارش، زمینه را برای تعادل رفتار، اتحاد اجتماعی و پیشرفت‌های اخلاقی آماده می‌سازد. یکی از روش‌های مهندسی ذهن، ابراز همدلی است. توجه به این نکته ضروری است که مهارت همدلی، باعث بروز پیشرفت‌های اخلاقی در رفتار کودکان می‌شود؛ «همدلی به دیدگاه افراد وسعت می‌بخشد، افزون بر آن، رفتارهای فرد را به تعادل می‌رساند و همچون عامل تقویت وجدان انسان‌ها عمل می‌کند. همدلی، از افراط و تفریط جلوگیری می‌کند. همچنین، همدلی برای تحقق بخشیدن به پیشرفت‌های اخلاقی، عدالت و انصاف در جامعه ضروری است و نیز سنگ بنای نوع دوستی و زمینه‌ساز هماهنگی مردم با یکدیگر و اتحاد اجتماعی است». (صلاحی، ۱۳۹۸: ۱۲۰) هراتی به عنوان یک معلم، برای برقراری ارتباط با شاگردان، از همدلی بهره برده است. همدلی باعث می‌شود ضمن درک رفتار فعلی مخاطب، رفتار آتی وی نیز پیش‌بینی گردد. شاعر همدل با مخاطب، درک بهتری از شرایط روحی و رفتاری آنان به‌دست می‌آورد و با این دانسته‌ها، به مهندسی ذهن مخاطب می‌پردازد.

ابزار دیگری که شاعر در ساخت نشانه‌های فرهنگی از آن بهره برده، رنگ است. توجه به رنگ و جلوه‌های رنگین طبیعت به‌کاررفته در اشعار هراتی، نشان می‌دهد که شاعر با ابزار طبیعت پیرامون خود که برای مخاطبین کم سن و سال اشعارش قابل لمس بوده‌اند، توانسته بر ذهن کودکان تأثیرگذار باشد. «باید اذعان کرد که یکی از عناصر محتوایی در شعر فارسی، مقوله رنگ است. وجود انواع رنگ‌ها نه‌تنها در طبیعت؛ که در الگوبرداری هنرمندان و به‌خصوص شاعران از آن، پدیده‌ای کم اهمیت نیست. رنگ‌ها همواره نشانه بوده‌اند. با رنگ می‌شود به هر چیزی، خاصیت نمادین و رمزگونه بخشید» (عباسیان، ۱۳۹۵: ۳). بسامد رنگ و جلوه‌های طبیعت که هراتی با آنها ذهن مخاطب را مهندسی نموده، در جداول ذیل نمایان است. این واژگان در ادبیات پایداری، نشانه‌هایی برای انتقال مفاهیم مقدسی

چون: ایثار، شجاعت، شهادت، طراوت، قداست، صلح و... به شمار می‌روند. «تولید یک علامت (سیگنال) که باید در رابطه همبسته با یک محتوا قرار گیرد، به منزله تولید یک نقش نشانه‌ای است...» (اکو، ۱۳۹۳: ۳۹).

جدول ۳. بسامد رنگ‌ها.

ردیف	نام رنگ	بسامد
۱	سبز	۸۶
۲	سرخ	۳۲
۳	آبی	۲۷
۴	سیاه	۱۸
۵	زرد	۶
۶	خاکستری	۵
۷	سپید	۲

جدول ۴. بسامد نام گل‌ها.

ردیف	نام گل	بسامد
۱	گل سرخ	۱۰
۲	گل محمدی	۱۰
۳	لاله	۱۰
۴	شقایق	۸
۵	آلاله	۳

جدول ۵. بسامد نام درختان.

ردیف	نام درخت	بسامد
۱	سرو	۱۲
۲	صنوبر	۹
۳	سپیدار	۵
۴	نخل	۴
۵	شمشاد	۳
۶	بلوط	۲
۷	زیتون	۲

۲. ۲. هدف از به‌کارگیری نشانه‌های فرهنگی

هدف هراتی از به‌کارگیری نشانه‌های فرهنگی، آماده‌سازی ذهن کودکان برای پذیرش حقیقت جنگ و سیاهی آن است. در حالی که رنگ مرگ در نظر کودک ممکن است تیره باشد، هراتی با استفاده از نشانه‌های زبانی و نمادهای برگرفته از طبیعت، مفهوم شهادت را برای کودکان به گونه‌ای می‌آراید که رنگین است و دارای حیات. هراتی با این کار، برای کودکان یتیم و فرزند شهید، دنیایی رنگین و قابل تحمل و امیدوار کننده ساخته است. «استفاده از طبیعت برای خلق اثر هنری یا حداقل الهام گرفتن از آن، روندی نوین نیست؛ نقاشی‌های کشف شده بر دیوار غارهای چند صد هزار ساله همگی گواه درگیری همیشگی انسان با محیط پیرامونش است» (محمدیان و شریف‌زاده، ۱۳۹۳: ۸). درختان به‌کاررفته در اشعار هراتی، هرکدام نشانه‌ای از ایستادگی و مقاومت شهدا در جبهه است. پرندگان شعر هراتی، نشانه‌ای برای صلح و آرامش و نمادی از دنیای رؤیایی کودکان‌اند. گل‌هایی که در اشعار هراتی بیان شده، هرکدام مفهومی از شهادت و خون شهید را در ذهن مخاطب تداعی می‌کنند. این رمزگان‌ها، ابزار شاعر برای تأثیرگذاری بر ذهن مخاطب بوده است. «در تعامل شاعر با زبان نیز آنچه مقدم است، نه اندیشه بلکه ارتباط ادراکی-حسی شاعر با جهان و سپس انتقال آن با جسمیت زبان به شکل داده‌های پلاستیکی است». (بابک، ۱۳۹۶: ۱۶۴)

تأکید این پژوهش بر این است که هراتی توانسته ذهن کودکان دانش آموز را تا حد توان مهندسی کند. هراتی این گونه اشعار را برای شاگردان کلاس می‌خوانده و برای چند تن از آنان که فرزند شهید بوده‌اند، شعر سروده اظهار همدلی نموده است. شعر «قصه بازگشت پدر»، برای فرزندان شهید عزیز الله گلین مقدم سروده شده است:

«... یک نسیم از جنوب می‌آید/ بوی خوب تو را می‌افشاند/ قصه بازگشت سرخت را/ زیر گوش درخت می‌خواند.../ روی دست نجیب مردم ده/ پدر است اینکه باز می‌آید/ اینکه مثل صنوبری سرسبز/ سوی باغ نماز می‌آید...» (هراتی، ۱۳۹۹: ۲۹۲).

همچنین در این دوبیتی، به ابراز همدلی با فرزندان شهداء پرداخته:

DOI: 10.22034/rrl.2025.726558

من و پروانه فرزند شهیدیم/ سحر شد سوی صحرا پر کشیدیم
میان باغ، یک خورشید را ما/ کنار سرو از نزدیک دیدیم
(هراتی، ۱۳۹۹: ۳۰۶)

ایجاد امید در دل کودکان علاوه‌بر همدلی، وظیفه شاعری هراتی را برجسته‌تر می‌نماید:

فردا می‌آید آن بهار سبز/ با یک بغل آلاله خوشبو
در خانه می‌روید گل لبخند/ مثل بنفشه در کنار جو
***
فردا پرستو باز می‌آید/ من دوست دارم آن هیاهو را
با جان و دل باید تماشا کرد/ پرواز گنجشک و پرستو را
(هراتی، ۱۳۹۹: ۲۹۰)

هراتی با این تصویرسازی‌ها و ابراز همدلی و بیان آینده‌ای روشن، ذهن کودکان دوره پرآشوب جنگ را از خاطرات بد، خالی نموده در عوض بذر امید را در دل آنان پرورانده است. با نگاهی به کارکرد مهندسی ذهن این موضوع آشکار می‌شود.

۳. شیوه‌های مهندسی ذهن توسط سلمان هراتی

مهندسی ذهن، آشنایی با کارکرد و ساختار ذهن هوشیار و ناهوشیار و بهره‌برداری بهینه از توانایی‌های شگفت انگیز آن جهت طراحی و مدیریت ذهن برای رسیدن به اهداف معین است. ذهن، واقعیت‌ها و جهان بیرونی را با طرح‌های ثبت شده در ضمیر ناخودآگاه تطبیق می‌دهد. اصل مهم مهندسی ذهن این است که واقعیت‌های بیرونی در تمامی جنبه‌هایش انعکاس طرح‌های ذهنی بشر است.

«محورهای اصلی مهندسی ذهن عبارتند از:
۱. ارتباط با واقعیت‌های بیرونی
۲. پذیرش و جذب پیام‌های گوناگون محیط درونی و بیرونی
۳. پردازش اطلاعات و داده‌ها بر اساس مفید بودن و تناسب با نظامِ اطلاعاتی ذهن
۴. گزینش داده‌ها و خلق تصویرهای ذهنی مطلوب
۵. ارسال تصاویر به صورت فرمان به ناهوشیار برای اجرا در واقعیت» (الدر و پل، ۱۴۰۰: ۲۰-۱۱).

بنا بر این مقوله‌هایی چون ادراک و تفسیر پدیده‌ها و نیازها، ارزیابی خوب و بد یا درست و غلط و یا مفید و غیرمفید بودن آنها و گزینش و تصمیم‌گیری نهایی بر عهدهٔ ذهن هوشیار است. اصل و قاعدهٔ مهم این است که هیچ تصویری بدون تصمیم‌گیری نهایی ذهن هوشیار وارد چرخه رفتار نخواهد شد و ذهن هوشیار با سه کلید (توجه، هیجان و تکرار) تصویرهای دلخواه را می‌آفریند. محرک‌ها و پیام‌هایی که مورد توجه و گزینش ذهن هوشیار قرار نگیرند، نمی‌توانند تأثیری بر ساختار ذهن داشته باشند. نتیجه این است که خروجی‌های ذهن انسان مثل میزان خلاقیت، شادی و موفقیت و سلامتی و نوع ارتباط کاملاً وابسته به ورودی‌های آن یعنی پردازش اطلاعات و تصویرسازی ذهن هوشیار است. در نشانه‌شناسی نه از نشانه‌ها بلکه از نقش نشانه‌ای باید سخن به میان آورد. نقش نشانه‌ای، رابطه‌ای است قراردادی که میان بیان و محتوا برقرار می‌شود. در این میان، محتوا خود، ساخته و پرداخته فرهنگی مشخص است؛ از این‌رو بیان در وهلهٔ نخست به فرهنگ باز می‌گردد. «یک فرهنگ، موضوع‌های خود را با مراجعه به بعضی رمزگانِ بازشناسی تعریف می‌کند که مشخصه‌های معتبر و توصیف کننده محتوا را انتخاب می‌کند». (اکو، ۱۳۹۳: ۵۵) هراتی با استفاده از نقش ارتباطی نشانه‌های فرهنگی، مخاطب خود را به تفکر وا می‌دارد. از دیدگاه او، تفکر خلاق باعث می‌شود تا شخص بتواند بر احساسات و خواهش‌ها تأثیر بگذارد. «سه کارکرد ذهن یعنی افکار، احساسات و خواهش‌ها اهمیت یکسانی دارند و در عین حال مدام بر هم اثر می‌گذارند و از هم تأثیر می‌پذیرند؛ اما کلید تسلط بر احساسات و خواهش‌ها، تفکر است». (الدر و پل، ۱۴۰۰: ۱۸) چنانکه در این بند از شعر هراتی دیده می‌شود:

«...بیا/ برای هواخوری/ به جنگل‌های مجاور جبهه پناه ببریم/ سنگرها بیلاق تفکرند/ و کوه‌ها نگاه ما را به بالا سوق می‌دهند...» (هراتی، ۱۳۹۹: ۷۲)

شاعر نشانه‌هایی را در شعر به مخاطب عرضه می‌دارد و باعث می‌شود تا ذهن خلاق وی، مجالی برای تفکر در اختیار داشته باشد و این گونه اندیشیدن، احساسات و عواطف درونی فرد را تحت کنترل خود قرار می‌دهد. به عقیده لاروسو، «نشانه‌شناسی برای برداشتن نقاب از چهرهٔ ایدئولوژی پنهان در هر متن، لازم است...» (لاروسو، ۱۳۹۸: ۳۰).

۴. نتیجه‌گیری

اهمیت نقش نشانه‌های فرهنگی در بیان محتوای ذهنی نویسنده و انتقال درست آن به مخاطب است. علم نشانه‌شناسی، فرایندهای فرهنگی را به عنوان فرایندهای ارتباطی بررسی می‌کند. فرهنگ از طریق ایجاد نظام نشانه‌ای، جهانِ پراکندهٔ سوژه‌های ساکن در خود را منسجم و ساختارمند می‌سازد؛ همگامی با طبیعت و بازنمودن واژگان ادبیات پایداری به گونه رمزگان‌های برگرفته از طبیعت، باعث می‌شود تا شبکه منسجم نشانه‌ها و عملکرد آنها در بافت اشعار سلمان هراتی را جلوه‌ای از سپهر نشانه‌ای ادبیات پایداری بدانیم. هراتی با خلاقیت ایدئولوژیک و از طریق تلطیف نشانه‌های زمخت و خشن ادبیات جنگ برای مخاطبین، در پی ایجاد یک گفتمان ایدئولوژیک است؛ گفتمانی که در آن فرهنگ ساده زیستی و غیرتمندی، امری مقدس محسوب می‌شود. هراتی، فرهنگ خودی را شامل تعهد، ایمان، قداست مبارزه برای آزادگی، دین و... می‌داند و نشانه‌های فرهنگی برساختهٔ وی در راستای اعتقادات شاعر و فرهنگ جامعه آن روز ایران بوده است. در مقابل این فرهنگ، فرهنگ غربی نافرهنگ است. هراتی برای فرهنگ خودی ارزش بسیاری قائل است و لزوم احترام نهادن به این فرهنگ را به مخاطبش می‌آموزد. از میان انبوه نشانه‌های فرهنگی خودی و دیگری، تأکید هراتی بر فرهنگ خودی (فرهنگ مقاومت) است. در مقابل فرهنگ بیگانه که شاعر آن را تهدیدی برای فرهنگ خودی می‌بیند، واژه‌های ادبیات پایداری در قالب کلماتی برگرفته از طبیعت و جذاب برای کودکان آفریده می‌شوند و هدف نهایی، پاسداشت فرهنگ خودی است و مهندسی ذهن کودکان و نوجوانانی که مخاطب اشعار هراتی محسوب می‌شوند. درواقع، نقش اساسی نشانه‌های فرهنگی اشعار طبیعت‌گرای سلمان هراتی، مهندسی ذهن کودکان است. سرمشق‌گیری کودکان در کلاس درس هراتی از رفتار و اندیشه جاری در اشعارش، عاملی مؤثر در مهندسی ذهن کودکان بوده است. دانش آموزان کلاس هراتی، در حکم نمایندگان کودکان جامعه ایران بودند؛ جهت دهی اندیشه و رفتار آنان رشد مطلوب جامعه‌ای را تضمین می‌کرده است. هراتی با شناخت صحیح از نشانه‌های فرهنگی و با سرودن اشعار کودکانه در فضایی نمادین، توانسته از اضطراب حاکم بر کودکان آن روز جامعه ایران بکاهد. هراتی با سرودن اشعاری با زمینه‌های ادبیات پایداری، ابتدا خاطرات تلخ را از ذهن کودکان زدوده است و در گام دوم، کلاس درس و مدرسه را به جبهه همانند نموده درنتیجه، کودکان را از اضطراب ناشی از جنگ دور ساخته است. وی برای شناساندن فرهنگی خودی به نسل جدید، تقابلی را با فرهنگ دیگری در اشعارش نمایان ساخته است و حاصل این تقابل، شناساندن فرهنگ خودی به جامعه هدف است. نشانه‌های فرهنگی در دنیای هراتی، زنده و پویا و در حال تحول هستند.

از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، اشعار سلمان هراتی از دوگانهٔ طبیعت و فرهنگ، بیشتر با نشانه‌های طبیعت سر و کار دارد و نشانه‌های فرهنگی هنوز خام و کلی مطرح می‌شوند؛ به‌عبارت‌دیگر هنوز تفکیک میان طبیعت و فرهنگ/تمدن صورت نگرفته و نشانه‌ها و کارکردها بیشتر از فرهنگ، از طبیعت برآمده است.

فهرست منابع

آذرپیک، علیرضا (۱۳۹۶)، نشانه‌شناسی در ادبیات پایداری، کارکرد نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر شکفتن نیلوفر از محمود مشرف آزاد تهرانی (م.آزاد)، تهران، فصلنامه *کارنامه متون ادبی دوره عراقی*، دوره ۱، شماره ۲، ۱۱۴-۹۹.

اکو، امبرتو (۱۳۹۳)، *نشانه‌شناسی*، ترجمه پیروز ایزدی، تهران، نشر ثالث.

الدر، لیندا و پل، ریچارد (۱۴۰۰)، *آشنایی با ساز و کار ذهن و تسلط بر ذهن خویشتن*، ترجمه پیام یزدانی، تهران، نشر اختران، چاپ دوم.

بابک معین، مرتضی (۱۳۹۶)، *ابعاد گمشده معنا*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

تابش، شکوه السادات و شفیعیون، سعید (۱۳۹۹)، تحلیل گناهکاری جمشید در آیین زرتشت با رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی، فصلنامهٔ *علمی-پژوهشی نقد ادبی*، سال ۱۳، شمارهٔ ۴۹، ۳۴-۱.

تسلیمی، علی (۱۳۸۳)، *گزاره‌هایی در ادب معاصر ایران (شعر)*، تهران، نشر اختران، چاپ اول.
خزعلی، انسیه، اعرجی، فاطمه (۱۴۰۰)، دگردیسی نشانه‌ای مفهوم سدره المنتهی با تکیه بر رویکرد نشانه‌شناسی یوری لوتمان، تهران، *دوفصلنامه علمی مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی*، سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، ۲۹-۱۱.
خزل، لیلا، طهماسبی، فرهاد، زیرک، ساره (۱۳۹۸)، از طرد تا حذف شدن سیاوش از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی در شاهنامه فردوسی، تهران، *فصل نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی*، سال سوم، شماره دهم، ۸۸-۷۱.
درزی، قاسم و پاکتچی، احمد (۱۳۹۳)، نقش ترجمه فرهنگی در مطالعات میان رشته‌ای با تأکید بر الگوهای نشانه‌شناسی فرهنگی، *فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره ششم، شماره ۴، پاییز ۱۳۹۳، ۴۹-۳۳.
دهقان شاد، حوری و فخرایی، فرهاد (۱۴۰۱)، *معنای نشانه‌ها*، تهران، نشر نشانه، چاپ دوم.
رحمدل، غلامرضا (۱۳۸۹)، بررسی محتوایی و تصویری شعر سلمان هراتی در مجموعهٔ آسمان سبز، *فصلنامهٔ علمی پژوهشی کاوش نامه*، سال یازدهم، شماره ۲۰، ۱۳۶-۱۱۷.
سجودی، فرزان (۱۳۸۷)، نشانه‌شناسی *کاربردی*، تهران، نشر علم.
سجودی، فرزان (۱۳۸۸)، ارتباطات فرهنگی: ترجمه و تأثیر آن در فرایندهای جذب و طرد، فصلنامه *تحقیقات فرهنگی*، دور دوم، شماره ۱، ۱۵۳-۱۴۱.
سرفراز، حسین (۱۳۹۶)، واکاوی نظریه فرهنگی سپهر نشانه‌ای یوری لوتمان، تهران، *مجله راهبرد فرهنگی* شماره ۳۹، پاییز ۱۳۹۶، ۹۵-۷۳.
سِمِنِنکو، الکسی (۱۳۹۶)، *تار و پود فرهنگ*، ترجمه: حسین سرفراز، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
صادق‌زاده، محمود و تقوی شوازی، طاهره (۱۳۹۹)، مقایسه مضامین پایداری در اشعار کودک و نوجوان سلمان هراتی و قیصر امین‌پور، *فصل نامه علمی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا*، سال یازدهم شماره ۲، پیاپی ۲۳، ۶۵-۴۷.
صلاحی، علی اکبر (۱۳۹۸)، *مهندسی ذهن و رفتار*، شهر ری، چاپ اول، نشر آذر فر.
طهماسبی، فرهاد (۱۳۹۸)، تقابل و تعامل با دیگری در فردوسی از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، *پژوهشنامهٔ ادب حماسی*، سال پانزدهم، شماره دوم، پیاپی ۲۸، ۲۷۷-۲۵۵.
عباسیان فروشانی، مطهره (۱۳۹۵)، *پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد: «نشانه‌شناسی رنگ در شعر دفاع مقدس»*، دانشکده علوم انسانی دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی چابهار.
لوتمان، یوری (۱۳۹۰)، درباره *سپهر نشانه‌ای در کتاب*، ترجمه فرناز خانی، تهران، نشر علم.
لاروسو، آنا ماریا (۱۳۹۸)، نشانه‌شناسی *فرهنگی*، ترجمه: حسین سرفراز، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
محمدیان، آسیه، شریف‌زاده، محمدرضا (۱۳۹۳)، نشانه‌شناسی فرهنگی در آثار هنر محیطی، تهران، *مجله دانش هنرهای تجسمی*، دوره ۲، شمارهٔ ۲، پیاپی ۳، ۱۹-۱.
هراتی، سلمان (۱۳۹۹)، *مجموعه کامل شعرهای سلمان هراتی*، ویرایش و تولید: زیبا اشراقی و سهیلا عابدینی، تهران، چاپ اول، نشر کتاب آبی.